

Nada Miletić: *NAKIT U BOSNI I HERCEGOVINI*, izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1963, str. 106.

U okviru proslave 75-godišnjice osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu priređeno je nekoliko kulturnih manifestacija, među kojima i tri izložbe: »Živi svijet Bosne i Hercegovine«, »Izložba stećaka« i »Nakit u Bosni i Hercegovini«. Za posljednju štampan je stručni katalog, čiji je autor Nada Miletić, viši kustos Zemaljskog muzeja. Stručni saradnici na katalogu su: za period antike dr Irma Čremošnik, viši naučni saradnik, za tursko doba Bratislava Krstić, kustos.

U uvodnom dijelu dato je tumačenje glavnih značajki izloženih eksponata. Na sažet način intepretirane su formalne i sadržajne karakteristike nakita pojedinih kulturno-istorijskih razdoblja. Autor teksta ukazuje na porijeklo (strano ili domaće) pojedinih skupina predmeta, kvalitet njihovog rada, materijal od kojega su sačinjeni, i kroz analizu formi upućuje na uticaje koje su na njihovo stvaranje mogli da imaju određeni kulturni centri.

Uzevši u cjelini, autor ovog dijela kataloga uspio je u svom osnovnom zadatku da informiše posjetioca izložbe, ali i ljude koji je nisu vidjeli i posjetili, o osnovnim aspektima formalnih i istorijskih data ovog dijela kulturno-istorijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine. Prijatno je konstatirati na ovom mjestu da se autor teksta snalazi u materiji koja zahtijeva subtilnije analize i na bazi postignutih rezultata, pomoću inteligentnog iskorištavanja komparativnog materijala drugih evropskih i vanevropskih kulturnih središta, dolazi do realnih ocjena o spomeničkoj vrijednosti izloženih materijala, njihovoj atribuciji i datiranju.

Kataloški pregled sadrži 447 brojeva i njime je obuhvaćen vremenski raspon od I do XIX st. n. e., period, dakle, od prvih godina rimskih osvajanja do kraja turske okupacije Bosne i Hercegovine, odnosno do prvih godina austrougarske uprave u ovoj oblasti. Kako je u predgovoru kataloga naglašeno, težište je na prikazu srednjovjekovnog nakita i ukrasa, dok je prikaz ostalih razdoblja samo nužna karika kojom je trebalo omogućiti razmatranje kontinuiteta pojava nakita u istoriji ovog regiona. Zbog toga je materijal pomenutih kulturno-istorijskih razdoblja brojčano slabije zastupljen u odnosu na srednji vijek. Svakako je tome razlog i stvarno stanje depozita predmeta ove vrste u Zemaljskom muzeju, gdje, čini se, brojčanu prevagu ali i kvalitetnu jezgru ove vrste kulturno-umjetničkog inventara predstavlja nakit srednjeg vijeka. Tako je za I st. izabran samo jedan predmet za period od I do II st. 5, za II st. 3, za vrijeme od II do III st. 33, za razdoblje od III do IV (kasna antika) oko 100 komada, period seobe naroda zastupljen je sa oko 60, dok srednjovjekovno razdoblje prezentira preko 160 eksponata. Tursko doba predstavljeno je sa više od 60 predmeta. Naznačeni dio kataloga sačinjen je onako kako je to danas uobičajeno u najvećem dijelu priručnika ove vrste. Predmeti su poredani kronološki i za svaki od njih dat je kratak opis formalnih osobina, a zatim su iskazani:

materijal, dimenzije, inventarski broj, mjesto nalaza; te odgovarajući bibliografski podaci ako je predmet negdje publikovan, ako pak nije, onda je to označeno riječju: nepublikovano.

Na kraju kataloga date su foto-reprodukcije za šest najkarakterističnijih predmeta (zlatna ogrlica, naušnice i karičica iz III st. sa lokaliteta Gradina kod Srebrenice; srebrni lanac, fibula i narukvica iz III st. sa lokaliteta u Gornjem Vakufu; zlatna ogrlica i privjesak iz V. odnosno V—VI st. s arheološkog lokaliteta u Turbetu kod Travnika; srebrne, pozlačene naušnice i dijadema iz XIII—XV, odnosno XIII—XIV st. iz Grboreza kod Livna; srebrne pafte iz druge polovine XIX st. iz Poljica kod Trebinja; i srebrne naušnice iz druge polovine XIX st. iz Lužina kod Kiseljaka).

Katalog predstavlja koristan prilog boljem poznavanju fonda predmeta Zemaljskog muzeja, posebno stvari od plemenitih kovina, koje su tek sada, nakon sedam i po decenija djelatnosti Muzeja, bar jednim dijelom izašle pred oči javnosti. Od posebne važnosti je pojava kataloga za istoričare umjetnosti i druge naučne i stručne radnike, kojima se pruža prilika da se koriste ovim materijalom za potpunije sagledavanje društvenih kretanja pojedinih kulturno-istorijskih razdoblja Bosne i Hercegovine, za izučavanje odijevanja njenog stanovništva, emancipacije ukusa i materijalne osnove društva kroz razne periode njegove prošlosti.

O pojavi kataloga izašao je jedan prikaz u dnevnom listu »Oslobođenje«, od 13. X t. g. Tekst, potpisan incijalima B. V. objavljen je pod naslovom: Nada Miletić »NAKIT U BOSNU I HERCEGOVINI.«

Autor napisao je pogrešnu ocjenu knjige, za koju veli da je »opširna monografija«, koja je nastala kao »plod strpljivog, dugotrajnog i minucioznog (podvukao S. T.) rada«. »Obrada svakog eksponata — veli autor — pretpostavljala je... dugotrajniji rad na predmetu samom, analizu njegovih specifičnih karakteristika kojima se, uz ostale podatke (mjesto nalazišta itd.) dodavao i glavoboljni tragalački posao na pregledavanju ne baš malog bibliografskog područja koje se tim materijalima ranije bavilo. U tom smislu autoru ovog rada pripada svako priznanje.«

Očigledno je da je ovaj prikaz djelo čovjeka koji nije bio dovoljno informisan o stvari o kojoj je pisao niti su mu bili dovoljno jasni pojmovi o kojima govori. Da to nije tako, onda se u tom slučaju ne' bi dogodilo da se jedan konvencionalni katalog muzejskih predmeta ocjenjuje kao »opširna monografija«, ili da se termin »minuciozan« upotrebljava u pogrešnom značenju, te plete nepotreban panegirik drugarici Miletić i »njenoj izoštroj opservaciji«.

Positivna ocjena napora drugarice Miletić i rezultata koje je postigla mogla se izraziti terminima koji bi, po stvarnoj svojoj težini i djelovanju, bili daleko adekvatniji valorizaciji uloženi napora. Kataloški pregled izloženih eksponata jeste onaj dio koji, po našem mišljenju, za stručnjaka odgovarajuće oblasti nije trebalo da povlači tako težak splet napora

kada je trebalo naznačiti: »materijal od kog je nakit izrađen... njegove dimenzije, inventarski muzejski broj, mjesto nalazišta, stoljeće kojem pripada...« Sve su to, naime, elementi koji stručnjaku te oblasti ne bi trebalo da zadaju mnoge brige, posebno u uslovima sredene evidencije kakvu svakako posjeduje ova ugledna ustanova, gdje je pretežan broj izloženih eksponata zaveden u odgovarajuće registre spomeničkog fundusa muzeja. Što se pak tiče konstatacije o navodno velikom »glavoboljnom tragalačkom poslu« utrošenom u pravcu kompletiranja bibliografskih podataka, ona se, smatramo, ne može održati obzirom na činjenicu da je preko devedeset procenata bibliografskih jedinica preuzeto iz Glasnika Zemaljskog muzeja i Wiss. Mitth., i samo su na desetak mjesta korišteni podaci iz još dva tri stručna časopisa (»Nada«, »Naše starine« itd.).

S. TIHIĆ

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA, Izdanje Svjetlost, Sarajevo, 1963, str. 191.

Namjera izdavača je bila da čitaocu, stranom i domaćem, pruži takve informacije o Bosni i Hercegovini koje će mu omogućiti osnovnu orijentaciju u susretu s njenim krajevima. Način na koji je proveden izbor građe i forma u kojoj je ona izložena daju, ali samo u određenom opsegu, garanciju da se u tome moglo uspjeti.

Tekstualni dio knjige sadrži sedam poglavlja: PRIRODNE LJEPOTE; ISTORIJA; KULTURNO NASLJEĐE; KNJIŽEVNOST, SLIKARSTVO I SKULPTURA; PROSVJETA I FOLKLOR; PRIVREDA; DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM. U prvom poglavlju autor teksta Dušan Pilja, saradnik Radio-Sarajeva, preduzima šetnju glavnim saobraćajnicama i ovlaš dotiče istorijsku prošlost krajeva i mjesta koje obilazi sumarno nabrajajući njihove glavne spomenične vrijednosti i institucije. Konvencionalnom frazeologijom daje uopštene opise prirodnih ljepota zemlje. Gledajući u cjelini ovaj dio je bez većeg značaja, bez čvrste i jasne sadržajne fizionomije. Prof. Fuad Slipičević je dao preglednu sliku političke prošlosti BiH od predistorije do našeg vremena, s težištem na prikazu događaja narodne revolucije. Poglavlje o kulturnom nasljeđu obradio je Đuro Basler viši kustos Zemaljskog muzeja. Štedljiv u izražavanju, ali jasno formulisanim mislima on je u glavnim linijama dao naučno ispravan osvrt na karakter materijalne kulture Bosne i Hercegovine u dugom vremenskom razmaku od paleolita do konca turske uprave u BiH. Nejasno je, međutim, zašto je autor za gornju vremensku granicu svoga razmatranja postavio 1878. godinu. Ne smatra li možda da za vrijeme od te godine do danas nije bilo potrebno izreći bar jednu misao, ako ni zbog čega drugog a ono zbog činjenice što ipak živi i egzistira veliko arhitektonsko naslijeđe nastalo u ovom vremenskom rasponu.

Odsjek pod naslovom KNJIŽEVNOST, SLIKARSTVO, SKULPTURA obradila su trojica saradnika. U kratkim potezima prof. Salko Nazečić naznačio je razvoj književnog rada u Bosni i Hercegovini u vremenu od 12. do 19. st. Književnik Meša Selimović dao je osvrt na modernu književnost, koja prema tumačenju autora, počinje od kraja 19. st. i produžuje se u naše vrijeme. Tumačeći razvoj likovnih umjetnosti, dr Sida Marjanović se zadržala na objašnjenju evolucije slikarstva, skulpture i grafike u periodu između

dva rata. Vrijeme prije i poslije ovog raspona ostalo je gotovo sasvim nedirnuto. U poglavlju PROSVJETA I FOLKLOR, Mitar Papić, direktor Narodne biblioteke Bosne i Hercegovine, dao je kratak prilog o razvoju pismenosti i školstva, štamparskoj i bibliotečnoj djelatnosti našeg vremena sa samo sporadičnim povezivanjem na prve njihove početke u prošlosti. U istom poglavlju prof. Cvjetko Rihtman tumači narodnu pjesmu i muziku, Zorislava Čulić, viši kustos Zemaljskog muzeja, igre, a Jelena Dopuđa, narodne nošnje. Poglavlje posvećeno PRIVREDI obradio je dr Dušan Brkić. On je dao kratko tumačenje privrednog razvoja BiH u prošlosti, objasnio prirodne uslove zemlje i sažetim tekstom naznačio poslijeratni razvoj koji osigurava svijetle perspektive. Za potkrepu takvih objašnjenja služi se i brojčanim pokazateljima. Mladen Čaldarević je autor teksta DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM, u kome se osvrće na naše savremene društvene i političke prilike koje su uslovele brz ekonomski i kulturni prosperitet ove do jučer privredno i kulturno zaostale oblasti u razvijenu socijalističku republiku.

Slijede zatim opširni rezimeji na engleskom i ruskom jeziku. Posebnu vrijednost knjige čini njen ilustrativni dio. Između poglavlja u tekstu dato je sedam crno-bijelih fotoreprodukcija u formatu stranice (detalji stećaka iz Radimlje, Foče, Uboskog, Donje Zgošće i Boljuna; primjerak novca Stjepana II Kotromanića i Stjepana Tomaševića). U zadnjem dijelu knjige (od strane 78—191) dat je kvalitetni izbor od 100 crno-bijelih fotografija prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine, njenih naselja, šuma i livada, žitnih polja i oranica, zimskih i ljetnih sportova, umjetničkih djela, scena s omladinske pruge, političkih i radnih smotri, prikaza lica trudbenika i građana zemlje, i sl. Posebno mjesto dato je spomenicima kulture koji su brojčano i po vrstama veoma dobro zastupljeni (musafirhana i tekija na Vrelu Bune; Vranduk; stara gradska naselja: Sarajevo, Travnik, Trebinje, Mostar, Jajce, Počitelj na Neretvi; begovska kuća u Maglaju; turbeta u Travniku; Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu i Stari most u Mostaru; Begova-džamija i Sahat-kula u Sarajevu; Sahat-kula, stare džamije i muslimanski grobovi u Livnu; stećci iz Premilova polja, sa Treskavice, iz Knešpolja, Konjica i Radimlje; ikona — rad Teodora Vukovića, 16. st; novac bana Tvrtka; grb Hrvoja Vukčića; pečat Stjepana Ostoje; Titova pećina u Drvaru, i dr.). Autori fotografija su: Tošo Dabac, Slobodan Krstanović, Ranko Rosić, Gojko Sikimić i Drago Resner.

U pokušaju da izrekemo realnu ocjenu vrijednosti publikacije složićemo se u mišljenju da ona nije u potpunosti ispunila naša očekivanja. Ovlaš nabavčeni tekstovi na pojedine teme nisu mogli da pruže uvjerljivo tumačenje tretiranih problema, koji za neobaviještenog čitaoca ostaju i dalje umnogome neobjašnjeni. Onako kako je sročena, knjiga nije ni kataloški pregled niti temeljan informativni priručnik, koji bi mogao efikasno poslužiti praktičnoj namjeni. Ona je jednostavno nedorečena misao o temi koju je trebala da objasni.

Pa ipak, unatoč toga, ilustrovana monografija »Socijalistička republika Bosna i Hercegovina« predstavlja koristan prilog u našoj publicističkoj praksi jer u određenom opsegu popunjava osjetnu prazninu na ovom području koje je za mnoge još uvijek terra incognita.

S. TIHIĆ

KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I PERZIJSKIH RUKOPISA GAZI HESREV-BEGOVE BIBLIOTEKE U SARAJEVU

Sv. I, Sarajevo, 1963, Izdanje Starješinstva Islamske vjerske zajednice za SR Bosnu i Hercegovinu. Strana XXXIII + 607 + 20 arapskog teksta, sa XV tabela faksimila. Autor: Kasim Dobrača.

Među jugoslavenskim zbirka islama rukopisa jednu od najstarijih, bolje očuvanih i po vrijednosti fonda najbogatijih predstavlja kolekcija Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Osnovao ju je 1537. g. bosanski namjesnik Gazi Husrev-beg. Premda je prvobitno bila namijenjena nastavnima i učenicima medrese, biblioteka je od svog osnutka pristupačna i široj javnosti. Kasnije su u nju prenesene mnoge vakufske, javne i privatne knjižnice: Kantamirijina; biblioteka Misrijine (Atmejdani) i Djumišića medrese; Šehdijina biblioteka iz Sarajeva; zatim hadži Halil-efendijina biblioteka iz Gračanice; biblioteka medresa Osman-kapetana i Murat-kapetana Gradšćevića iz Gračanice; biblioteka Elči Ibrahimpašine (Fejzije) medrese iz Travnik i iz Foče; Hasan Nazirova; Memi Šah-begova i Osman-efendijina biblioteka. 1950. g. prenesena je ovamo i biblioteka Karadžić-begove medrese iz Mostara kao i više privatnih knjižnica iz Sarajeva i drugih mjesta Bosne i Hercegovine.

Danas Gazi Husrev-begova biblioteka ima 6.456 rukopisnih kodeksa, koji sadrže oko 9.000 djela iz raznih oblasti nauke. Pored toga tu se nalaze i 84 kodeksa-sidžila sarajevskog kadiluka iz XVI, XVIII—XIX vijeka, 400 vakufnama (zakladnica), 3.500 dokumenata istorijskog karaktera, Kadićev Zbornik u 28 svezaka i nekoliko kronika između kojih je najznačajnija sarajevska Kronika Mula Mustafe Bašeskije iz druge polovine XVIII vijeka.

Značaj kolekcije rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke leži i u tome što se u njoj nalazi velik broj starih, izuzetno značajnih djela, unikata, dosada naučnici nepoznatih djela i iluminiranih rukopisa.

Posebna važnost ove zbirke ogleda se i u činjenici što ona sadrži bogat materijal za proučavanje djela koja su pisali domaći autori na orijentalnim jezicima kao i na našem jeziku.

Ovaj dragocjeni materijal ostao je do danas nepoznat našoj i svjetskoj naučnoj javnosti. Da se bar donekle ova praznina popuni, Gazi Husrev-begova biblioteka je pristupila izradi kataloga rukopisa.

U prvoj svesci obrađeno je 795 rukopisa kodeksa iz slijedećih pet disciplina:

I. Enciklopedija (Dairat al-ma arif).

II. Kuran i nauke o Kuranu. Tu su prije svega obrađeni mushafi i dijelovi mushafa (džuzovi). Kod rukopisnih djela u cijelom islamskom svijetu mushafima se skoro redovno poklanjala najveća pažnja. Za njih su traženi najbolji kaligrafi i oni su bili ukrašavani bogato. Tako između 49 rukopisnih mushafa, koliko ih je obrađeno u ovom katalogu, osobito uspješnim možemo smatrati primjerke: 9, 10, 13, 16, 22, 25, 46 i 47.

Između ostalih ovdje su zastupljeni sarajevski kaligrafi Husejin, sin Alije, učenik H. Muhameda (od kojeg nalazimo jedan primjerak mushafa iz 1738) i kaligraf Šehović, imam Careve džamije u Sarajevu, koji je prepisao mushaf više od 60 puta. Primjerak u Gazi Husrev-begovoj biblioteci je njegov 32-gi prepis mushafa. Rađen je 1790. godine. Osim spomenutih ima još nekoliko kaligrafa iz drugih naših mjesta.

Među džuzovima sa umjetničkog stanovišta ističu se džuzovi Mehmed-paše Sokolovića, koji ih je zavještao za džamiju u Sokolovićima kod Višegrada.

Registarski brojevi 91—156 obrađuju prevode i djela o tehnici čitanja Kurana, dok su od broja 157—381 obrađeni njegovi komentari.

III. Tradicija. Od katološkog broja 382—601 prikazana su djela s područja islamske tradicije (hadiisa) sabrana u ovoj biblioteci.

U IV dijelu od kat. broja 602—749 su djela iz islamske dogmatike; u V-om su razne zbirke dova (dua ve ezkar).

U svim spomenutim disciplinama nalaze se i djela koja su nastala u našim krajevima, odnosno koja su pisana od domaćih autora.

Prof. Dobrača je u uvodu spomenuo da je sav rukopisni materijal podijeljen na 14 grupa.

Da je autor posvetio veliku pažnju obradi rukopisa i svoj posao obavio savjesno vidi se i po tome što je na osnovu podataka i proučavanja rukopisnog fonda biblioteke ispravio mnoge greške u dosadašnjim izvorima i katalozima. Kod obrade materijala autor se nije svugdje striktno pridržavao utvrđenog redoslijeda potrebnih podataka o svakom djelu, što je trebalo činiti da bi se olakšalo snalaženje u ovako obimnom materijalu. Oprema knjige zadovoljava, ali je jedino papir trebalo da bude boljeg kvaliteta.

Na kraju kataloga su registri djela i autora.

Gazi Husrev-begova biblioteka stoji u cjelini pod zaštitom države.

M. Mujezinović

»MINIJATURA U JUGOSLAVIJI«

Izložba — Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (26. IV — 15. VI 1964)

Srećna ideja koju je potakla prof. Zdenka Munk, direktor Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, o organizaciji reprezentativne izložbe na temu »MINIJATURA U JUGOSLAVIJI« prihvaćena je sa razumijevanjem od nadležnih društvenih faktora, pa je tako njihovom materijalnom (Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti Saveznog izvršnog vijeća i Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti Sekretarijata za kulturu SRH) i moralnom pomoću došlo do realizacije izložbe koja pred oči kulturne javnosti, po prvi put, iznosi jednu, koliko je to u ovom času bilo moguće ostvariti, realnu sliku našeg nasljeđa u oblasti minijaturnog slikarstva. I mada izložba nije, zbog usvojenog principa o izboru materijala samo na bazi likovnog kvaliteta, a i zbog relativno ograničenog prostora (od cca 400 m²), išla na davanje iscrpne predstave našeg fonda minijatura, ona je, ipak, uspjela da naznači istinsku sliku njenog razvoja u našoj sredini i tako stvorila mogućnost za adekvatno joj proučavanje i afirmaciju u okvirima nacionalne i opšte istorije umjetnosti.

Izložba je plod dugih priprema (od druge polovine 1959. g.) u kojima su učestvovali stručnjaci iz svih republika. Zbog kompleksnosti materije i njene naučne neistraženosti, rad se odvijao u nekoliko stručnih tijela (Radni odbor izložbe s drugaricom Z. Munk na čelu; Odbor savjetnika koji su sačinjavali stručnjaci iz cijele SFRJ; Redakcioni odbor za katalog, i potkomisije za pojedine grupe spomenika). Prvobitno je bilo predlagano da se izložba otvori u okviru Vizantološkog kongresa (u septembru 1961. g.) i da se u ovoj prilici izlože i oni iluminirani kodeksi koji su ponikli na jugoslavenskom nacionalnom području a koji se danas nalaze u inostranim bibliotekama i muzejima (kao, na primjer, nadaleko poznati: Hrvojevo misal, sada u Carigradu; Zbornik Hvala Krstjanina u Boltonji; Splitski misal u Museo Corer u Rimu; Vatikanski brevijar; Misal kneza Novaka u Beču; Berlinski misal; Oksfordski misal I i II; Brevijar Vida Omišljanina; Asemanov evanđeljar; Misal Metropo-

litane; Sinajski eukologij; Beramski misal, i dr.). Kasnije se, međutim, od obje ove zamisli odustalo. U prvom slučaju razlozi su bili čisto tehničke naravi. Naime, mnogi od kodeksa koji su došli u obzir za izlaganje bili su u tako teškom stanju očuvanosti da im je nužno bila potrebna hitna pomoć konzervatora. U tom smislu dragocjenu pomoć pružio je Historijski institut JAZU iz Zagreba. Drugi elemenat smetnje bilo je nepovjerenje imaoca spomenika osobito onih iz Dalmacije, što se objašnjava njihovim rđavim iskustvom u sličnim prilikama kada su neke ustanove ispoljavale želju za prisvojenjem posuđenih materijala ili su ih neuredno i aljkavo vraćale. U drugom, razlog je činjenica da inostrane biblioteke i muzeji, vlasnici naših dragocjenu nisu bili raspoloženi (izuzev eventualno onih iz SSSR-a) za posudbu njihovih dragocijnosti bez najvećih materijalnih obeštećenja. Uslijed činjenice da se upravo najljepši (i veoma brojni) glagoljski i ćirilski rukopisi nalaze u inostranstvu, predlagano je da taj materijal bude prezentiran putem visokokvalitetnih kolor-reprodukcija. Čak se pritom mislilo i na izlaganje čitavih fototip-skih izdanja (Hrvojev misal, Asemanov evanglijar, Sinajski eukologij). Kasnije se, međutim, i od toga odustalo, pa je izložen samo materijal koji se nalazi u našoj zemlji. Uostalom, takav koncept je i najbolje odgovarao nazivu izložbe — »Minijatura u Jugoslaviji«.

Izložba se dijeli u tri osnovne grupacije: a) na iluminirane rukopise (VII/VIII — 18 st.), b) iluminirane dokumente (14 — 17 st.) i c) slobodnu minijaturu (17 — pol. 19 st.). Unutar prve grupe rukopisi su svrstani u jezične podgrupe: latinski, glagoljski, ćirilski, grčki, orijentalni i hebrejski rukopisi. Princip izlaganja: hronološki. Uprkos naslovu, izlagači nisu, ipak, išli linijom ekspozicije samo figuralne minijature, već su, što je logično i jedino prihvatljivo, izlagali i ornamentalnu, nefigurativnu iluminaciju, toliko karakterističnu za slavensku (ćirilaska, glagoljska) i grčku knjigu, koje ih jednako primjenjuju, dok je kod orijentalnih, posebno islamskih rukopisa nefigurativni karakter iluminacije još jače istaknut. Nema također ni oštre granice u pokušaju razdvajanja inicijala, minijature i ilustracije, dakle, iluminacije u širem smislu te riječi. Ali, zato, s druge strane, postoji jasna granica prema štampanoj knjizi sa slikama, iluminacijom i minijaturama izvedenim grafičkim tehnikama, koje nisu našle mjesta na ovoj izložbi.

Tako je realizovana ova po konceptu jasna, po namjeni veoma korisna kulturna manifestacija, koja je uvjerljivo dokazala da se na jugoslovenskom nacionalnom području nalaze velika likovno-umjetnička, u kreativnom smislu vanredno zanimljiva bogatstva. Time je stvoren temeljan preduvjet za iniciranje novih istraživanja u ovoj oblasti koja je dosada, sasvim nepravedno, bila zapostavljena i naučno neiskorištena.

Izložba, aranžirana po savremenim muzeološkim principima, smještena je u prostorijama novog, III kata Muzeja za umjetnost i obrt. Ekspoziti su postavljeni u specijalno pripremljene vitrine i na način da su, kod svakog od njih vidljive po dvije ili samo jedna stranica. Da se razbije monotonija, tu i tamo, ubačen je po jedan predmet primijenjene umjetnosti karakterističan za kulturno-istorijsku epohu u kojoj su nastajale skupine izloženih rukopisa. U nekoliko slučajeva ekspozirani su i primjerci visokokvalitetnih uveza. Rasvjeta je korektno provedena, a ekspoziti plasirani u formi koja omogućava maksimum preglednosti i čitljivosti.

Izložbu prati veoma živa aktivnost koja se odvija u predavaoni MUO (predavanja stručnjaka, projekcije dijapozitiva, filmske projekcije, i dr.). Predlagano je, uz to, da se na magnetofon snimaju i kraći prigodni tekstovi koji bi bili reprodukovani publici

u vrijeme obilaska izložbe, ili bi pak služili kao komentar projekcijama dijapozitiva. Čak se mislilo i na organizaciju jednog stručnog simpozijuma i koncertno priredbu starih korala.

Da trajno obilježe ovu jedinstvenu i neponovljivu kulturnu manifestaciju, organizatori su uspjeli da štampaju jedan zaista reprezentativni, visokokvalitetan katalog, koji u sažetoj i preglednoj formi prikazuje izložbu na način da može služiti kao kulturni dokument prvog reda a i kao baza za daljnja pružavanja ovog dijela nacionalne kulturne baštine.

Kao prototip našem katalogu poslužio je katalog izložbe italijanske minijature »Mostra storica nazionale della miniatura«. Kataloški je obrađeno 158 izloženih ekponata, u prosjeku sa po 15 redaka teksta. Tu je dat tačan naziv rukopisa, naznačena datacija, ime pisara i iluminatora, materijal od kojega je sačinjen, dimenzije, pismo, uvez, sadašnje tehničko stanje rukopisa, i kratak opis iluminacije. Slijedi zatim vanredno solidno pripremljena bibliografija članaka i studija izašlih na temu jugoslovenskog minijaturnog slikarstva. Priredila ju je dr Miroslava Despot, naučni saradnik Instituta za istoriju radničkog pokreta SRH u Zagrebu. Bibliografija sadrži 581 jedinicu i razdijeljena je posebno za latinske (164), posebno za ćirilске (185), glagoljske (65), orijentalne i hebrejske (34), i grčke rukopise (4). Tu su i bibliografski podaci o minijatoru Juliju Kloviću (56), novovjeka minijatura (48) i dodatak bibliografiji (23). Zatim slijedi popis svih dosada otkrivenih imena skriptora, iluminatora i minijaturista; popis izloženih djela prema mjestu čuvanja i prijevodi svih 14 uvodnih tekstova — na francuskom jeziku. Katalog je ukrašen sa 28 tabla u boji i 158 crno-bijelih fotoreprodukcija najtipičnijih minijatura i ukrasa. S tehničke strane ovoj knjizi nema prigovora i ona predstavlja jedan od vrhunskih dometa koji je do danas ostvarila jugoslovenska štamparska tehnika.

Svirač sa portativom, minijatura, XIV st. »Biblia Veteris Testamenti«, Zagreb, Metropolitana

Uvod u katalog napisala je prof. Zdenka Munk, direktor Muzeja za umjetnost i obrt. Uvodne tekstove za pojedine skupine rukopisa napisali su: prof. dr Milan Prelog na temu »Latinski rukopisi u Dalmaciji«; prof. dr Dragutin Kniewald »Latinski rukopisi u Zagrebu«; akademik, prof. dr France Stele »Latinski rukopisi u Sloveniji«; Branko Fučić »Glagoljski rukopisi«; Mara Harisijadis »Hrvojev misal«; dr Vladimir Mošin »Ćirilski rukopisi« i »Grčki rukopisi«; Zagorka Jane »Orijentalni rukopisi«; dr Hajrudin Ćurić »Hebrejski rukopisi«; Bartol Zmajić »Grbovnice« i dr Anka Simić-Bulat »Diplome, dukale, matrikule, statuti« i »Slobodna minijatura«.

Njihova objašnjenja istaći ćemo u najsumarnijem obliku.

* * *

Najstariji sačuvani iluminirani rukopis je splitski evanđelistar (VII/VIII st.) ispisan posebnom varijantom poluuncijalnog pisma, i vjerovatno je domaćeg porijekla (Sada u Riznici katedrale u Splitu). Iza njega najstariji sačuvani rukopisi na našem području su iz 11 st. (kao što su: šibenski Liber sequentiarum et sacramentarium, pisan karolinškom minuskulom, spisi pape Grgura, i dr.). U cjelini uzev, razvoj iluminacije na području Dalmacije slijedi liniju djelatnosti kakva se odvijala u velikim centrima ove umjetnosti kao što su bili Bologna, Ferrara, Monte Casino i Venezia. No, i unutar ovog osnovnog razvoja u Dalmaciji se javljaju i izvjesne specifičnosti, kao što je, na primjer, znatno izražen uticaj Vizantije u ikonografskom tretmanu nekih tema, u minijaturama 11. i 12. st.

Na minijaturnu umjetnost starog Zagreba do 1526. g. najviše je uticala Ugarska, pa Italija, osobito Bologna i Padua, u kojima su mjestima studirali zagrebački kanonici. Iz Francuske (Avignon) donijeto je u Zagreb više bogato iluminiranih rukopisa. Izravan uticaj iz Austrije, Njemačke i Češke nije postojao sve do polovine 14. st. Iza mohačke bitke sve više prevladava kulturni uticaj Beča, a to je već doba kada su zagrebačke obredne knjige štampane.

I u Sloveniji, najveći dio latinskih rukopisa je strane provenijencije. Jedini izraziti i po sačuvanim rukopisima dokumentirani domaći skriptorij postojao je od sredine XII st. u Cistercitskom samostanu u Stični. Na inicijale su uticali uzorci iz skriptorija Cistercitskog samostana u Reunu kod Graca, matičnog samostana Stične.

Glagoljica kao specifično slovensko pismo živjela je skoro čitav milenij (od 9—19. st.) i predstavlja jedinstven kulturnoistorijski fenomen u evropskom prostoru. Najstariji sačuvani glagoljski spomenici datiraju između X i XII st. i potječu iz sva tri glavna glagoljska geografska žarišta: moravsko-panonskog, bugarsko-makedonskog i hrvatskog. Najdosljedniju skriptorsku kulturu glagoljica je dosegla na tlu gdje se je njome najviše i najduže pisalo — u Hrvatskoj. Direktni podaci o piscima i mjestima lokaliziraju skriptorsku djelatnost oko glagoljaških kaptola (Senj, Modruš), glagoljaških samostana benediktinaca, trećoredaca i pavlina, u ruralnim kaptolima (Vrbnik, Vinodol, Grobnik) a pisare i u manjim mjestima Istre. Ono što u odlučnoj mjeri odvaja glagoljsku iluminaciju od iluminacije latinske i grčke knjige, pa i slavenske, ćirilске, jeste osamljenost glagoljice koja nema izravne sličnosti sa znakovima ijednog drugog pisma.

Osnovni motivi kojima se služi hrvatska glagoljska iluminacija su biljni motivi i preplet. Sam izbor motiva upućuje na dominantnu ulogu zapadne, latinske knjige koja stoji pred okom hrvatskog glagoljskog iluminatora. Figuralna minijatura razvila se u Hrvatskoj od druge polovine 14 st., a njeni ikonografski i stilski izvori potekli su isključivo iz zapad-

Inicijal »V«, Origines super exodum« XII st. Split, Riznica katedrale.

nog kruga. Isprva, međutim, glagoljska knjiga nema minijature. Kasnije, ona se javlja kao rad pisara, da bi je na kraju slikao minijaturist slikar. On je domaći majstor iz razvijene gradske sredine, katkad je došljak, putujući umjetnik; konačno je to i sam glagoljaš, potstican intenzivnijom produkcijom glagoljskih kodeksa.

Posebno mjesto među glagoljskim rukoposima zauzima misal radjen oko 1407. g., po nalogu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bosanskog bana i splitskog hercoga. Ovaj rukopis, namijenjen katoličkom bogoslužju, pisao je neki pop Butko, ali on nije radio i iluminaciju, već je samo davao upute za njenu izradbu.

Po broju i ravnovrsnosti ikonografskih tema, po njihovom stilu i inicijalima, ovaj se misal dosta razlikuje od dosada poznatih glagoljskih rukopisa. Njegovu iluminaciju sačinjavaju 94 minijature i oko 300 inicijala. Minijature su rađene gvašem na plavoj osnovi i uokvirene su zlatnom vrpcom. Na osnovu stilske podudarnosti i istovjetnosti kompozicionih šema s minijaturama prvog majstora Hvalova Zbornika (sada u Bologni) koji je, 1404., ispisan i iluminiran također po nalogu Hrvoja Vukčića, V. Đurić je dokazao da su i minijature Hrvojeva misala djelo domaćeg majstora. Sada se čuva u trezoru carigradskog Saraja.

Iluminacija slavenske knjige, glagoljske i ćirilске, u svojim počecima formirala se potkraj 9. i na početku 10. st. u bugarskom carskom skriptoriju u Preslavu i u makedonskom književnom centru na Ohridu, i ona je imala jaku vizantijsku stilsku osnovu. Tako je vizantijska minijatorska tradicija ostavila traga i u nekoliko najstarijih srpskih rukopisa, kao, na primjer, na zastavici, na prvom listu Miroslavljeva evanđelja. Na izložbi je prikazan stari vizantijski geometrijsko-biljni stil jednim od najstarijih

Prikaz galije, minijatura »Psaltir s posledovanjem« iz Lesnove XVI st. Beograd, Univerz. bibl. »Svetozar Marković«.

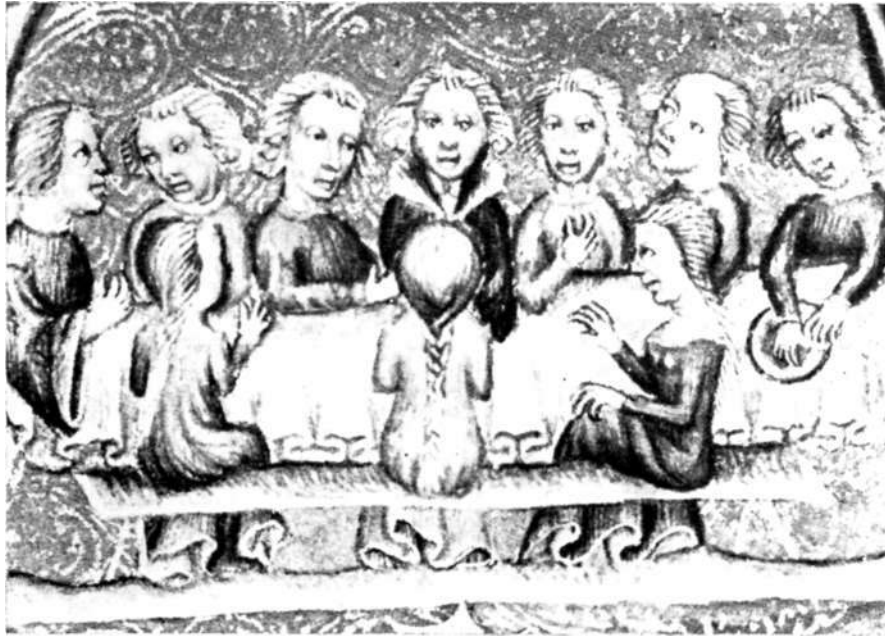
staroslovenskih rukopisa, tzv. suprasalskim rukopisom čije nekolorirane zastavice imaju upadljivu analogiju i ornamentiku hagiografskog rukopisa iz 11. st. U 80-tim godinama XII st, na zetsko-humskom terenu izbija moćna struja zapadnog minijaturnog stila. Tako je u čuvenom evanđelju Nemanjina brata, humskog kneza Miroslava, djelu dijaka Grigorija i njegova saradnika, pisara Varsameleona, osnovni tip iluminacije romanski. Čitav dekor knjige rađen je po uzorima iz Južne Italije, osobito Apulije, s kojom je Dukljanska kraljevina stajala u političkim, ekonomskim i kulturnim vezama. Zapadna minijatorska tradicija na području ćirilice nastavila je tradiciju Miroslavljeva evanđelja u srednjovjekovnoj Bosni. Novi elementi koji, zatim, čine karakterističnu crtu bosanske rukopisne iluminacije, jesu velike pravokutne zastavice s dosta grubim prepletom ili pletenim gajtanom u sredini i velikim inicijalom na početku teksta, gdje se ističu, kompozicije fantastičnih životinja, posebno krilatog zmaja. Vrlo karakteristični postaju simboli evanđelista koji dolaze na mjesto uobičajenih portretnih minijatura, ali i pored njih, kao inicijali na početku evanđelja.

Paralelno sa zapadnom umjetničkom strujom, koja se uz određenu stilsku evoluciju držala na humsko-bosanskom terenu u tipu zapadne romanike od XII do XV st., na ostalom je ćirilskom području u XIII st. vladala posebna struja »zvjerinjeg« ornamente, za koju se utvrdio termin »teratološki« ili »čudovišni« ornament, a u kome se značenje inicijala može razabrati tek po svim slavenkim zemljama pa i u Vizantiji. U posljednjoj trećini 13. st. on ustupa mjesto obnovljenom geometrijsko-biljnom stilu u strožijem obliku.

U drugoj trećini 14. st. razvija se u Srbiji i Bugarskoj pravac raskošne iluminacije carskog razdoblja. Pergamena je sada već zamijenjena papirom koji dopušta primjenu akvarela s bogatijom paletom i većim mogućnostima modeliranja. Ipak je najveći skok učinjen na polju figuralne minijature koja u likovima evanđelista postizava savršenstvo živopisne forme i kolorita te psihološke izražajnosti (Kumaničko evanđelje, Silonovo evanđelje iz Stare srpske crkve u Sarajevu, i druga). U posljednjoj trećini 14. st. javlja se u srpskim rukopisima struja zapadne

Detalj scene iz legende o Jusufu i Zulciki, minijatura XVI st., Zagreb Drž. arhiv SR Hrvatske.

Gozba, detalj incijala »Liber Moraliu«, pape Grgura. Ljubljana, Škofijski arhiv.

predrenesanse s realistički tretiranim floralnim i zoomorfnim motivima.

Majstorska tradicija carskog doba nastavlja svoj razvoj u spomenicima iz doba despota Stevana i Gjorgja, gdje je posebno zanimljiva minijatura skupine likova na Rudarskom zakoniku despota Stevana. Minijatorske tradicije »moravske škole«, nakon pada Srbije, nastavljaju svoj život u Fruškogorskim manastirima, gdje u toku 15. i 16. st. nastaju brojni raskošni rukopisi kao što je Bešenevsko evanđelje, u dragocjenim srebrenim okovima. Drugo se žarište minijatorske umjetnosti u sredini 15. st. razvija na području Kosova, Kumanova i Skoplja, gdje je tada djelovao resavski učenik, kaligraf i iluminator Vladislav Gramatik iz Novog Brda. U doba turskih osvajanja, u drugoj polovini 15. i u 16. st. javlja se više zasebnih kulturnih područja sa svojim skriptorskim i minijatorskim pravcima. U to doba, na srpskom terenu postojali su jaki književni centri u Peći i Dečanima odakle potiču mnogi iluminirani rukopisi, kada su već evidentni uticaji islamskih umjetničkih shvatanja. Vrhunac islamskih uticaja u srpskoj rukopisnoj ornamentici dosegnut je u Karanskom evanđelju popa Vuka (iz 1608. g.) u kome su likovi evanđelista potpuno uokvireni u tradicionalnu islamsku »rumi-ornamentiku«.

Malobrojni su primjerci grčke minijature u SFRJ, i gotovo su svi iz Ohrida. Njihovo prikazivanje u ovoj prilici bilo je potrebno u vezi s izloženim spomenicima slavenske knjiške ornamentike, gdje susrećemo primjere upadljivih analogija kako na području kompozicije ornamentalnih motiva tako i u kombinatorici boja i općem koloritu knjiškog ornamenta. Četiri izložena rukopisa prikazuju tip knjiške iluminacije iz perioda Makedonske dinastije: raskošnu polihromnu ornamentiku s bogatom upotrebom zlata.

Period razvoja orijentalne, ili, konkretnije, islamske minijature traje od 13. do 17. st. Najstariji rukopisi su donošeni na naše tlo još u 14. st., putem trgovine. Od 15. st. oni su mnogo češća pojava i postaju omiljeni rekvizit najuglednijih muslimanskih plemićkih obitelji. Mnogi od tih rukopisa ukrašeni su arabeskama, vegetabilnom ornamentikom i vanredno svježim i u koloritu zanimljivim minijaturama, pa predstavljaju značajan faktor u jugoslovenskom likovnom nasljeđu.

Glavnina očuvanih rukopisa nalazi se u nekoliko državnih i konfesionalnih zbirki, mada postoje još brojni, često veoma vrijedni primjerci i po privatnim posjedima. Dijelimo ih u dvije skupine: rukopise importirane iz islamskih zemalja i one koji su nastali na našem području kao produkt jedne veoma aktivne provincijske škole prepisivača i iluminatora. Sa stanovišta likovnog kvaliteta prvi su daleko vredniji, ponikli na izvoru ove umjetnosti (U Perziji, Buhari, Carigradu) u periodu njenog najvećeg cvata (Astrološki spis iz Orijentalnog instituta u Sarajevu; Bidpajevе indijske basne, iz 1519. g., u Državnom arhivu, Zagreb; Zbirka hadisa, iz 1542. g., u Muzeju primijenjene umjetnosti u Beogradu; osobito vrijedna Firdusi, Šahnama iz 1573., u Državnom arhivu u Zagrebu; Timurnama iz 17 st., u Orijentalnoj zbirci Arhiva JAZU, Zagreb; Džuzovi kur'ana iz Gazi-Husrefbegove džamije u Sarajevu, 16. st., i dr.). Rukopisi nastali u našem području zaostaju za onim prve skupine, a glavni im je ukras ornamentalna dekoracija. Najčešće su dekorisani stiliziranom floralnom ornamentikom, poznatom kao »stil rumi«. U 18. i 19. st. ta se dekoracija pretvara u grubo crtanu naturalističku lozicu sa cvjetovima ruže.

Posebnu vrstu ukrasa čine zaglavlja na dokumentima pravnog karaktera (darovnice, hatišerifi, fermani, berati). Ukras je na početku teksta. Postoje dvije vrste: cvjetni ornament na zlatnoj ili bijeloj podlozi, ukomponirani na način čempresa i povezani s monogramom autora dokumenta; i vrlo složeni monogrami bez ukrasa, izvedeni crvenim mastilom ili zlatom, s izrazito umjetničkim tendencijama, komponirani kao fantastični, likovno efektni crteži.

Hebrejski rukopisi su danas veoma rijetki u SFRJ. U toku posljednjeg rata mnogi od njih su nestali ili uništeni. Najvredniji primjerak, je nadaleko poznata sarajevska Hagada, djelo španjolske iluminatorske djelatnosti. Njene minijature su nastale pod utjecajem talijanskog i francuskog minijaturnog slikarstva 14. st. U biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu nalaze se i tri stare megile. Dvije su iluminirane i sadrže biblijsku priču o kraljici Esteri i perzijskom kralju Ahasveru. Prva potječe iz 16. ili 17. st.

Trebnik (XVIII st.), inicijal-detalj, stara srpska pravoslavna crkva, Sarajevo.

Iluminirani dokumenti:

1. Grbovnice

Heraldička minijatura čini zasebnu likovnu skupinu koja se osobito primjenjuje na poveljama od pergamene na kojima je ispisan tekst podjele novog grba jednoj plemićkoj obitelji ili obnova, odnosno proširenje već postojećeg obiteljskog grba. Na teritoriju obalnog pojasa sačuvao se znatan broj povelja, listina, gradskih statuta, dukala, doktorskih diploma, obiteljskih privilegija, kapitulara, dekreta i matrikula raznih bratovština, i drugih pisanih dokumenata. Osim neospornog kulturnoistorijskog značaja, oni imaju i čisto likovnu vrijednost (iz vremena venecijanske uprave sačuvao se znatan broj povelja, tzv. dukala. Rjeđe su sačuvani kapitulari, tj. dekreti kojima dužd imenuje ličnosti iz visoke hijerarhije činovničkog aparata).

Slobodna ili portretna minijatura nosi svoje ime po minijatorima srednjovjekovnih kodeksa. Na njima su već zarana, pored biljnog ornamenta i fantastičnih životinjskih prikaza, bili oslikani likovi vladara, donatora, naručitelja, a veoma često i samih autora. Time je lik čovjeka u sitnom formatu našao svoje mjesto u rukopisnoj knjizi. Na početku 16. st. izdvojio se lik čovjeka iz okvira knjige i osamostalio. Tako je ostvarena nova grana slikarske umjetnosti — portretna minijatura koja se javlja uporedo s pojavom štafelajnog slikarstva. Portretne minijature su nastale na dvorovima vladara i feudalaca, u kulturnim središtima Evrope. Kao likovni izraz stanovita vremena, portretna minijatura je prestala djelovati u drugoj polovini 19. st.

Na kraju našeg razmatranja, treba odati visoko priznanje organizatorima izložbe na ovako uspjelom zahvatu koji nije bio nimalo lak ni neodgovoran. Da to bolje shvatimo spomenimo činjenicu da su većinu eksponata donijeli lično vlasnici, čak i iz onih najudaljenijih krajeva zemlje; da su svi eksponati izložbe osigurani kod Zavoda za socijalno osiguranje, a mnoge derutne stvari za kratko vrijeme osposobljene za izlaganje. Taj čitav tehnički i organizacioni posao proveli su službenici Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu.

Građena sa puno ozbiljnosti i entuzijazma, ova divna, po svom konceptu i sadržaju jedinstvena, i neponovljiva kulturna manifestacija u našoj sredini — čija je atraktivna strana naglašena činjenicom da veliko mnoštvo eksponata, od kojih mnogi brižno čuvani po tajnim crkvenim trezorima i sefovima riznica, nisu nikada ugledali svjetlo dana — pružila je višestruke koristi nauci i pomogla kulturnom prestižu naše zemlje u civilizovanom svijetu. Jer, sasvim je jasno da likovno bogatstvo izloženo u ovoj prilici znači nesumnjivo visoku afirmaciju u stvaralačkom potencijalu naših naroda, uz to reflektira stanovito novo svjetlo na domaću istoriju umjetnosti, koju više ne možemo smatrati kompletnom ako ne uključimo u razmatranje i ovu stvaralačku oblast u čitavoj njenoj ukupnosti.

S. TIHIĆ